

Kövér György

Tiszaeszlár „felejtethetlen” emlékei

Hosszú időn keresztül úgy gondoltam, hogy alapvetően a per főszereplőinek emlékezeti narratívái a felelősek azért, hogy a tiszzaeszlári ügy nem tud ki kikerülni abból a csapdából, amelybe a 20. század során szorult. Eötvös Károly és Bary József memoárjai,¹ mert elsősorban ezek lebegtek a szemem előtt, fatálisan kijelölték azokat a kereteket, amelyek mind a mai napig két ellentétes, egymást alapjában kizáró értelmezési hagyományt táplálnak.

Ennek ugyan némiképp ellentmondott, hogy a per koronatanújának, Scharf Móricnak szintén megjelent visszaemlékezései nem töltöttek be hasonló funkciót, sőt inkább arra szolgáltattak példát, hogy a kortársak és az utókor sem fogadja el automatikusan a szereplők narratíváit.² De még Szabolcsi Miksának, a per által az országos média porondjára katapultált publicistának a halála után közzétett emlékezései sem tettek szert ahhoz hasonló jelentőségre, mint a védőügyvéd és a vizsgálóbíró által elbeszélte történelem.³

Töprengve a szemtanúk által utólag elmesélt történetek sorsának forgandósága felett, még az is megfordult a fejemben, hogy lehetséges, hogy a szaktudományos történeti feldolgozás hiányairól is jórészt e memoárok tehetnek. Nem lehet, hogy a historikusok egyszerűen nem tudtak vagy nem mertek versenyre kelni, mondjuk, Eötvös szépírói tehetségével? Az értelmiségi diskurzusok ingerküszöbét nem tudták áttörni az alapjában politikatörténeti beállítottságú, kötött ideologikus szempontú munkák. Később is inkább a szépirodalom, a publicisztika, a film keltette fel a közönség érdeklődését.

AZ ELTŰNÉS „NAGY ELBESZÉLÉSEI”

Az évek során azonban rá kellett jönnöm, hogy itt valószínűleg többről és másról lehet szó. Vissza kell mennünk az emlékek természetéig. Henri Bergson 1896-ban megjelent híres művének felvetése óta szokás differenciálni az emlé-

¹ Eötvös 1968; Bary 1933. A műfaji kérdések körüli vitára most csak utalva: Margócsy István Eötvös művét „visszaemlékező dokumentumregényként” aposztrofálja (Margócsy 2013: 334), jöllehet a függelékben közölt források túlmutatnak a fikciós kereteken. Bary „emlékirata” szintén több szimpla visszaemlékezésnél, amennyiben kiterjedt kéziratos forrásbázisra, sőt sajtókutatásra támaszkodik. A visszaemlékezések „első nemzedékének” kérdéseire lásd nemrég megjelent tanulmányomat: *Tiszaeszlár (biografikus) emlékezete. Apertura* 2017. tél. <http://uj.apertura.hu/2017/tel/kover-tiszaeszlár-biografikus-emlekezete/> – utolsó letöltés: 2017. április 28.

² Scharf 1927.

³ Szabolcsi 1922.

kezet különböző formái között.⁴ A kísérleti neuropszichológia azonban csak az 1970-es évektől fogalmazta meg és próbálta módszeresen tisztázni a problémát. Tulving 1972-től több lépésben, önmagát időről időre korrigálva dolgozta ki a hosszú távú többretű emlékezeti rendszerek koncepcióját, amely megkülönbözteti – többek között – az epizodikus, a szemantikus és a procedurális memóriát. S bár ezek funkcionálisan elkülönülnek, működésük valójában egymásra épül és interaktív.⁵ Daniel Schacter – hajdani doktori témavezetőjére, Endel Tulvingra hivatkozva – differenciál az epizodikus, a szemantikus és a procedurális memória között, amelyből az első sajátossága az, hogy elválaszthatatlan az emlékező személyes élményeitől, a második fogalmi és ténybeli tudásunkon alapul, a legutóbbi pedig tanult cselekvéseken és szokásokon nyugszik. Az epizodikus emlékezet révén „életünk egyes eseményei felidézhető”, a szemantikus emlékezet „tárolja a világról való általános tudásunk alapjául szolgáló asszociációk és fogalmak irtatlan tömegét”, a procedurális emlékezetbe vésett készségeink „segítségével tudjuk, mit, hogyan tegyünk”.⁶ Mind Tulvingnál, mind Schacternél kifejezetten jelen van a bergsoni inspiráció. S még nem is szóltunk a kollektív kommunikatív emlékezet különböző modusairól, s azon belül, ami most különösen fontos számunkra: a biografikus emlékezetéről.⁷ Vagyis arról, hogy a megélt személyes tapasztalat hogyan örökítődik tovább a következő nemzedékre. Ebből a szempontból az eszlári ügy mindenképpen különleges helyet foglal el mind a tapasztalatban, mind az emlékek felidézésében.

Történeti elbeszélésként miről is szól a tiszaszlári ügy? Elemeire egyszerűsítve a sztorit: egy 14 éves leány rejtélyes eltűnéséről, kereséséről, soha meg nem kerüléséről. Nem nehéz belátni, hogy erre a történetre nem könnyű emlékezni. Én is sok szemrehányást kaptam, hogy 750 oldalon keresztül az orránál fogva vezetem az olvasót anélkül, hogy megmondanám, mi lett Solymosi Eszterrel.⁸ Mentségemre csak annyit szoktam tudni felhozni, hogy a 3. oldalon megmondom, hogy nem tudom. Persze könnyebb azt hinni, hogy ez csak írói fogás.

Az eltűnést, lássuk be, tapasztalni is nehéz, nemhogy emlékezni rá. Ki látta Solymosi Esztert utoljára? Ki látta még élve, és ki látta meghalni? Pontos a nyelv, amikor azt mondjuk: „nyoma veszett”. Hiszen a nyomtalan eltűnést látni, halani sem lehetett. Az egész vizsgálat mindvégig nem tett mást, mint nyomába

⁴ Henri Bergson szerint (Bergson 1939: 46–50) szerint eredetileg a múlt motorikus („dans des mécanismes moteurs”) és független („dans des souvenirs indépendants”) formákban él tovább, az egyiket a szokás-emlékek („souvenir-habitude”), a másikat a kép-emlékek („souvenir-images”) révén elevenítjük fel. Az angol fordításban a ’motorikus mechanizmusok’ terminus változatlan maradt, de a második forma ’independent recollections’-sá alakult. A megkülönböztetés pedig „habitualis emlékezet” („habit-memory”) és „kép-emlékezet” (image-memory”) alakjában rögzült. Bergson 1911: 87–98.

⁵ Az elmélet-történeti folyamat lépcsőfokairól lásd Tulving 1984: 223–226; Tulving 1993: 67; Tulving 2002: 3–8.

⁶ Schacter 1998: 33–34, 187–188.

⁷ Assmann 1999: 51–52.

⁸ Kövér 2011.

szegődött a „láthatatlan nyomoknak”: az „utolsó láthatás” újabb és újabb szemtanúit próbálta felkutatni, helyszíni szemlén, kulcslyukon keresztül kukucskálással valószínűsítette vagy cáfolta a látottakat, „próbamenéssel” lemérte a távolságokat, „próbakiáltozással” ellenőrizte a fűltanúkat, azaz az épületből jövő hangfoszlányok szomszédból való hallhatóságát igyekezett igazolni. S ha valamire emlékezni nehéz, hogyan lehet elfelejteni?⁹ A nyomtalan eltűnésről szóló homályos történetnél sokkal átélhetőbb egy kevés tényvel alátámasztott gyilkossági verzió. Ott a cselekményesítés révén nemcsak áldozat van, ott vannak tettesek, sőt társ-tettesek is, s mindjárt jobban kidolgozható maga az eltűnés is, abból ugyanis egy csapásra eltüntetetés lesz. S a bűnügyi történet főszereplőjét természetesen nem kántorként nevesítik, aki riválisaival együtt próbakönyörgésre érkezett a faluba, hanem sakterként, akinek még kést sem kell adni a kezébe, hogy öljön. Hogy a fiókhítközség méretei miatt a kántor-metsző állásra egyetlen embert alkalmaztak (arról nem is beszélve, hogy az előző kántor-sakter neve egyetlen körülmétélnél sem bukkan elő az anyakönyvből), mindjárt lényegtelen részletnek tűnik. S hogy maga a vád teljesen abszurd, az csak hitelesítő misztikus derítőfény egy kibogozhatatlan eltűnési ügy megvilágításához. Hiszen a *corpus delicti*, a „tárgyi tényálladék” hiánya mindent beárnyékol. Hiába ásták fel a pincéket, kotorták fel szigonyokkal a folyómedret.

És semmivel sem tapasztalható érzékletesebben a „megkerülés”. Egy női holttest felbukkanása a Tisza habjaiból kilométerekkel odébb, akiről először mindenki azt hiszi, hogy Eszter, aztán a saját anyja, testvére sem ismer rá. Kis megszorítással: csak a ruhájára. S innen már szinte egyenesen következik a hullatúsztatás, a holttest felöltöztetésének története. Kitágítva az eszlári és környékbeli zsidók ellen emelt vádat egész Máramarosig, s azon keresztül Galíciáig. Ez sem kevésbé abszurd, mint az eltűnés köré szőtt mese, de annál inkább megmozgatja a fantáziát. Aligha véletlenül Krúdy Gyula tapintott rá a lényegre regénye végén:

„Az események, a helyzetek, a tanúk, az ötletek, kezdve Scharf Móric vallatásától, egészen a hullacsempészet szokatlan szenzációjáig, egy percre sem voltak unalmasak; percről percre, napról-napra, amint egy esztendeig egymást követték, még az életunt, úgynevezett »blázirt« kedélyeket is érdekelték. Ha színdarabnak vagy regénynek írja meg egy költő a cselekményt, mielőtt az a valóságban lejátszódott volna, akkor is világsikere van az eszlári mesével.”¹⁰

A leány eltűnésére és meg nem kerülésére vonatkozó értelmezés mentén két diametrálisan ellenkező emlékezeti narratívára bomlanak az elbeszélések. Az egyikben Esztert megölték, majd egy idegen hullát a ruháiba öltöztettek, ezért sohasem került elő, a másikban nem tudjuk, hogyan fulladt a folyóba, de amikor előkerült, sértetlen volt a nyaka, tehát a zsinagógabeli gyilkosság nem

⁹ Keszei 2015: 93–127.

¹⁰ Krúdy 2003: 512–513.

történhetett meg. Itt nemcsak a kompromisszum lehetetlen, hanem a felejtés is. Az amnézia hiánya is külön kötött pályákon halad.

Krúdy abban is pontosan fogalmaz, hogy percekre és napokra bontja az események szövetét. Témánk szempontjából nemcsak a történések idejére, hanem azok elbeszélésének időhorizontjára is tekintettel kell lennünk. Abban, hogy 1882. április elsején tűnt el Solymosi Eszter, majdnem teljes az egyetértés.¹¹ Annak azonban, hogy pontosan ki és hány órakor látta aznap Esztert utoljára, talán még nagyobb jelentősége volt. Délelőtt 11 óra és ebéd után egy óra között számtalan, sokszor önmagukkal is ellentmondásba keveredő variáns bukkant fel a kihallgatások és a tárgyalás során. A kérdés az volt, hogy ott lehetek-e még a próbaéneklésre érkezett kántorjelöltek a tótfalusi zsinagógában, amikor Eszter arra haladt, vagy már elmentek onnan, szétszéledtek a faluban. Ha Solymosi Eszter túl későn tért vissza az ófalusi keresztény boltostól, akkor a vádlottak már nem követhették el a gyilkosságot.¹² Az idő pontos meghatározásának nemcsak az emlékezés/felejtés volt az akadály, hanem maga a falusi ember időmérése is. Harangozás előtt vagy harangozás után, ebéd előtt vagy ebéd után, az állatok etetése előtt vagy etetése után, ezek voltak a legfontosabb markerek. No, meg persze a nap állása. Ahogy több mint egy évvel a történetek után, a tárgyaláson az újfalusi Fekete Jánosné Kramer Borbála pontosan elmesélte saját időszámítását:

„Odahaza a pitvarban is van hely, ahová a nap is besütött, azt is tudom, hogy 11 és 12 között szokott besütni, oda tekintettem, 11 órát láttam, mert a kéménybe is besütött a nap...”¹³

Rádásul a tanúk emlékezete az eredeti vizsgálati jegyzőkönyvben vallottakhoz képest a tárgyalásra gyakorta nemhogy elhalványult volna, hanem egyenesen „megélesedett”. Ilyen körülmények között nem csoda, ha a hajdani szereplők nagy elbeszélései kiemelten foglalkoznak a felállított kronológia pontosságával. Eötvös Kohlmajerről, a keresztény boltosról, azon az alapon, hogy nem emlékezett a patkószege Eszter vásárlásai között, ezt a következtetést vont le:

„Tévedhetett tehát a pontos idő meghatározásában is. Ez nem is csoda. Ötven nap múlva melyik boltos emlékezik biztosan arra, hogy egy ismeretlen, jelentéktelen cseleklány hány órakor fut be hozzá pár krajcárnyi árucikkért?”¹⁴

Eszter nővérének, Solymosi Zsófinak a vallomása kapcsán pedig, aki a különböző kihallgatásaikor eltérő időpontokat adott meg találkozásukra, ezt

¹¹ Azt, hogy Szabolcsi Miksa posztumusz megjelent emlékezése miatt teszi az általa szombatnak vélt április másodikára az eltűnést, nem tudjuk megmagyarázni. Szabolcsi 1922: 3.

¹² Az egész problémára részletesen Kövér 2011: 340–357.

¹³ *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)* 1883. június 22. Idézi Kövér 2011: 347.

¹⁴ Eötvös 1968: I. 75.

fogalmazza meg: „Ez a tanú ingadozik az időre nézve.”¹⁵ Eötvös visszaemlékezésével szemben Bary, aligha véletlenül, hitet tesz korábbi vallomása nagyobb valószínűsége mellett, hiszen „a valószínűség, a józan ész amellett szól, hogy az első kihallgatáskor, néhány héttel a találkozás után, az emlékezetében még frissebbek voltak az események[...]”.¹⁶ De Bary nem bízott mindent a „józan észre”, ő ugyanis percre pontosan meg akarta állapítani Eszter útvonalát, a következő módon:

„Próbamenéssel megállapítottuk, hogy ha Eszter nem 10 órakor – mint Huriné és Lánzi József állították –, hanem még később, fél 11 órakor indult is útnak, beleszámítva a vásárlással eltöltött időt is, 11 óra 47 perckor érhetett a zsidótempom elé.”¹⁷

Bary tehát tekintettel van arra is, nehogy túl korán, még az imádkozás idején érjen Eszter a zsinagógához, ezért az őt a boltba küldő gazdaasszony és a szembeszomszéd állításával szemben inkább a saját maga által felállított tényellenes hipotézis „próbamenéssel” történt tesztelését tekinti hitelesnek.

Az eltűnésnél talán még nehezebben megfogható utólag a rituális gyilkosság gondolatának fogantatása. Eötvös, aki szerint „az eltűnés után másod-harmadnap múlva arról kezdtek suttogni, hogy ünnepnapjukon a zsidók emésztették el a lánykát”,¹⁸ elgondolásához igazítja a kronológiát. Ennek megfelelően április 2-ára, vasárnapra teszi az anya, Solymosiné és a hitközségi samesz, Scharf József találkozását, amikor egybehangzó vallomásuk szerint Scharf így vizsgált Solymosinét:

„Ne búsuljon, szomszédasszony, megkerül a lánya, csak valahova elködörgött. Történt már ilyen eset Hajdúnánáson is, ott is elveszett egy gyerek, már a zsidókra kezdtek ráfogni, hogy ők emésztették el, de azután csak hazajött a gyerek, valahol a zombékok közt aludt hosszú ideig.”¹⁹

Ehhez még azt is hozzáfűzte: „Sarf mindig azt hitte, hogy a vérvád gondolata e vgyázatlan ötletből sarjadozott ki. Én is azt hiszem.”²⁰ De eleinte bárkinek mondta is el félelmét Scharf, vagy véleményét Solymosiné, Eötvös szerint senki sem adott hitelt a vérvádnak a faluban.

Bary persze nem hagyja ki ezt a ziccet, ő ugyanis irataiból pontosan tudta, hogy a beszélgetés nem másodikán, hanem még az eltűnés napján, szombat délután zajlott. S a későbbre datálást Eötvös azon törekvésével magyarázza, hogy az eszlári népet fel akarta menteni a rituális gyilkosság hiedelmének felélesztése

¹⁵ Eötvös 1968: I. 75.

¹⁶ Bary 1933: 32. S még azt is hozzáteszi: „Eötvös természetesen, a valószínűség és a józan ész ellenére, a védelemnek jobban kedvező későbbi vallomását fogadja el megbízhatónak [...]”

¹⁷ Bary 1933: 34.

¹⁸ Eötvös 1968: I. 5.

¹⁹ Eötvös 1968: I.77.

²⁰ Eötvös 1968: I. 77.

alól, s hogy elhitesse, hogy „előbb a sajtó, parlament, bíróság készítette volna elő a zsidók elleni vádat s így jutott volna el azután a nép körébe”.²¹ Ő persze gyanús viselkedése miatt rögtön Scharfra hárítja a felelősséget.

Az emlékezet szempontjából röviden összegezve az eddig elmondottakat: az eltűnésnél sem Bary, sem Eötvös nem volt ott, tehát erről emlékeik sem lehettek. Bary mint vizsgálóbíró részt vett a dadai füzesekben talált holttest boncolásánál, Eötvösnek viszont csak a decemberi exhumálásnál való jelenlét lehetősége adott meg. Ebben az értelemben tehát epizodikus emlékeik is csak ezekről az aktu-sokról lehettek. Visszaemlékezésük ezért sokkal inkább a nyomozásból levonható következtetéseken, vagyis egyfajta szemantikus emlékezeten alapulhatott.

A LOKÁLIS EMLÉKEZET

Az értelmiségi nagy elbeszéléseken kívül azonban a tiszzaeszlári ügynek vannak olyan lokális narratívái is, amelyekről nem nagyon szoktunk tudomást venni. Nyilván abból a megfontolásból, hogy az utóbbiak csak az előbbieik „leszivárgá-sai”, gyatra utánzatai. Ez ugyan máig jellemző történelemszemléleti megközelítés, azonban mégsem tekinthető szakmailag igazán korszerűnek. Jómagam személye-sen is szembekerültem ezzel a kihívással. Könyvem nyíregyházi könyvbemutatóján megismerkedtem egy idős úrral, Gunya Sándor hajdani eszlári jegyző unokájával. Kérdésemre, hogy maradt-e nagyapja után valamilyen irathagyaték, azt válaszolta, hogy tőle ugyan nem, de édesapja, Gunya Miklós írt emlékezéseket, és ezeket szí-vesen rendelkezésemre is bocsátja. Ezt ígéretéhez híven megtette a Szabolcs-Szat-már-Bereg Megyei Levéltár közvetítésével. Ezúton is köszönet érte.

A visszaemlékezés szerzője, Gunya Miklós 1886-ban született és 1966-ban halt meg, tehát nem lehetett az eszlári ügy közvetlen szemtanúja, viszont édesapja, Sán-dor (Fony, 1852 – Tiszaeszlár, 1928) egyike volt a közigazgatási nyomozás részt-vevőinek, sőt több kortársi vélekedés szerint Ónody Gézával együtt komoly szere-pet játszott az ügy gerjesztésében.²² Gunya Miklós visszaemlékezésében nemcsak saját életútját rögzítette, hanem külön részt szentelt az ügy általa csak hallomásból ismert helyi történéseinek. Gunya evidensnek tekintette, hogy az Eötvös és Bary által írottakat ne rekapitulálja, hanem inkább arra támaszkodjon, amit a legfonto-sabb hajdani szereplők személyes ismerete révén helybeliként ő tudhatott.²³ Ennek következtében mind a nevekre, mind az eseményekre nézve jó néhány általunk tévesnek tekintett információt is rögzít, de nem ezek számbavétele most a fő fel-

²¹ Bary 1933: 36.

²² *Magyar Állam* 1882. december 21. R. lev. [Adamovics József]: A tiszta-eszlári rituális gyilkosság-hoz; Verhovay 1890: 43. Gunya Sándor életpályáját bemutattam: Kövér 2014.

²³ „Az eszlári per történetét már megírta Eötvös Károly 'A nagy per' című munkájában. Erre vála-szolt Bary Zoltán [sic!] könyvében, melyben igyekezett atyját – ki az ügyben vizsgálóbíró volt – mentesíteni az Eötvös által rászórt rágalmak alól. Így én mint eszlári bennszülött hozzáfűzöm, az általam ez ügyben hallottakat a nagy perrel kapcsolatban.” Gunya 1962.

adatunk. Sokkal inkább olyan emléknymokat keresünk, amelyek a nagy narratívákban nem kaptak megfelelő helyet, amelyek láthatóan csak a lokális emlékezet szájhagyomány útján továbbörökített emlékei között maradtak fenn.

Az egyik történet egy induló, korabeli kifejezéssel élve „népizgatottsági” eset helyi lecsendesítéséről szól, szembeállítva Eszlárt az antiszemitizmustól forrongó Dunántúllal.

„Érdekes, hogy Eszláron teljes csend volt, míg a Dunántúlon sok helyen pogrom szerű zsidóüldözések voltak. Egy ízben Eszláron is felzúdultak és az Ujfaluban villát, ásót, baltát ragadott emberek indulni akartak a zsidók ellen. Mielőtt elindultak volna, felszólalt Juhász József gazdaember – kinek háza mellett volt a gyülekezés – mondván: »Megálljunk emberek! Ha agyonütjük Lajbist, ki írja alá a váltónkat?« Az emberek csóválták ugyan a fejüket, de igazat adtak Juhásznak és szétszéledtek. Lajbisnak hívták Groszberg Eliás korcsmárost, ki tényleg vállalta a kezességet sokaknak. Így aztán az eszlári zsidókat nem bántották, holott Dunántúlon üldözték a zsidókat.”²⁴

Az eszlári úgynevezett „pünkösdhétfői népizgatottság” esete ma már feldolgozott a szakirodalomban.²⁵ Ami mégis érdekessé teszi számunkra Gunya Miklós emlékezését, az, hogy a válság lecsendesítőjének szerepét Juhász Józsefre ruházza. Róla ugyanis tudjuk, hogy Tiszaeszlár Ujfalu déli, Tiszalökhöz legközelebb eső szélső házában lakott, s valóban kihallgatták 1882. május 30-án ebben az ügyben. Akkor ugyan nem a lecsendesítő szerep miatt kérdezték ki, hanem éppen az izgatottság kiváltó okáról faggatták. Ujfalu Tiszalök felé eső végénél ugyanis zsidókat láttak gyülekezni estefelé, s a nép éppen azért indult meg, mert el akarták kergetni az ott gyanúsán gyülekezőket. Juhász ennek a gyülekezésnek volt a tanúja, s ezért hallgatta ki a faluban tartózkodó Bary vizsgálóbíró. Viszont ha valóban Juhász háza mellett történt volna a lecsendesítés, az már meglehetősen késő lett volna az ünnepi alkoholfogyasztástól is felizgatott tömeg megállításához. Akkor ugyanis, ha nem a szántóföldeken akartak zsidókat üldözni, vissza kellett volna fordulniuk a téglalap alakú Ujfalu függőleges, középső utcáján, hiszen Groszberg ugyan maga is Ujfaluban, ám annak északi részén lakott. Egyébként ennek az utcának a déli oldalán állt özv. Solymosi Jánosné és Solymosi Eszter gazdaasszonyának, Huri Andrásnének is a háza. A gyülekező idegenek állítólag Solymosi Eszter hazaérkezését várták csapatostul.

Az eszlári szájhagyomány anyagának megőrzésében múlhatatlan érdemei voltak, vannak Sándor Ivánnak, aki 1973 őszén magnetofonnal több interjút is készített, köztük a falu legidősebb emberével, Ar dai Miklóssal (1883–1976), akinek apja maga is tanúskodott Nyíregyházán a perben. Mostohanagyapja pedig nem volt más, mint Farkas Gábor, a falu bírása, aki szintén kulcsszerepet játszott az ügyben. A gyilkosság-narratíva felidézése közben ő is elmesélte a fenti epizódot:

²⁴ Gunya 1962.

²⁵ Kövér 2011: 417–424.

„Neki akartak menni a zsidóknak. Én nem tudom személyesen, csak ahogy hallottam már az apámtól. Igen, mert a zsidók, jöttek szekerekkel ide, ahol most a református templom van. Jöttek ide, itt arra búza volt, oszt kiabáltak »Itt megy Solymosi Eszter, ott megy Solymosi Eszter!« – a zsidók, ilyen félrevezetésnek. Oszt azt megtudták az ófalusi emberek, akik benn laktak ott Óeszláron, jöttek ki cséppel, villával, hogy mennek a zsidókat verni agyon. Az a Farkas Gábor, aki bíró vót itt, az én nagyapám, az elibek állt a tömegnek: »Emberek, nem menjetek sehova! Mert tudjátok, nektek is család van, ki tudja, azok hogy vannak felfegyverkezve, közibetek lú, s hogy melyikőtök marad ott, s a családjaik árván. A törvény majd elintézi. Ne menjetek!« Mert neki jöttek volna az Ófaluból a sok nép, hogy a zsidókat itten ütök-verik, mert mondom, a nagyapám bíró volt, az lecsillapította. Még ezért, ezért a tettéért nagyapám, hogy így járt el, még kapott a királytól egy kitüntetést, egy érdemkeresztet, egy ezüst érdemkeresztet.»²⁶

Ugyanarról a történetről van szó, de Arдай Miklós elbeszélésének különbségei (nyilván, ahogy az apjától hallotta!) jól láthatók. Egyrészt itt Eszlár Ófalu lakosai ragadnak szerszámot a szekerekkel Ujfalu széléhez érkező zsidók ellen, s a pacifikátor szerepét a mesélő saját nagyapjára, a hajdani bíróra ruházza. A meggyőzés eszköze sem gazdasági érv, hanem inkább pacifista törvénytisztelet, no, meg az a józan szempont, miszerint lehet, hogy az idegen zsidóknál fegyver van, ezért jobb a dolog elintézését a törvényre bízni.

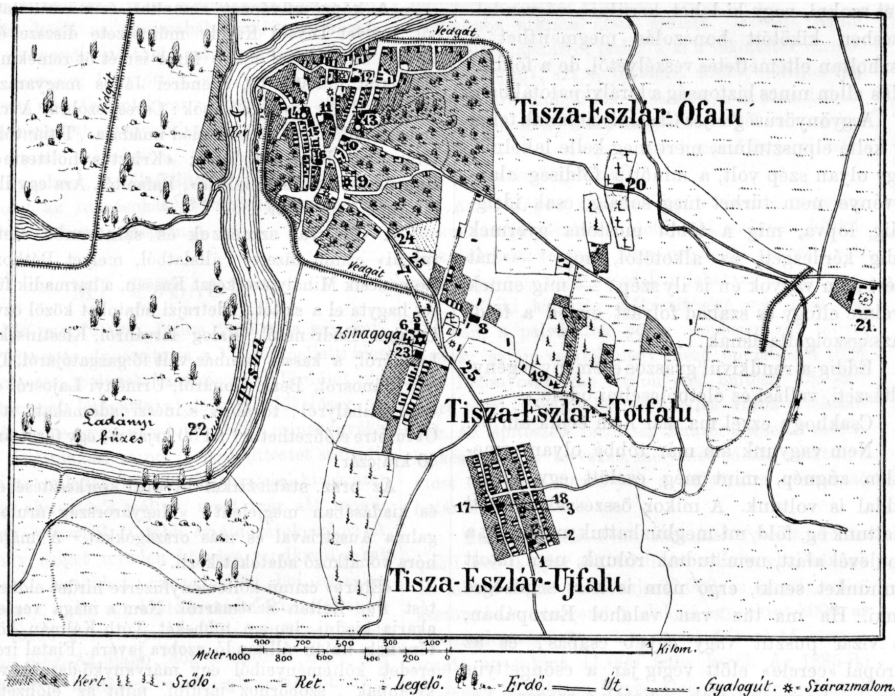
Hogy ez a történet nem szerepel Eötvös Károly nagy elbeszélésében, azzal is indokolható, hogy Eötvös ekkor még nem volt megbízva a védelemmel, és nem is tartózkodott Eszlárnak még a közelében sem. Persze a sajtóból értesülhetett az eseményekről, de a kollektív erőszakra kész eszlári nép képzete nem is fért volna bele Eötvös koncepciójába. Annál meglepőbb azonban, hogy Bary visszaemlékezésében sem bukkan fel a történet, pedig ő nemcsak ott volt a helyszínen, nemcsak jelentést és jegyzőkönyvet vett föl róla, nemcsak nevével nevezte az eseményeket („népizgatottság”), hanem (a helyettes ügyész, a falusi bíró és egy csendlegény társaságában) maga is szerepet játszott előbb az Ujfalu szélénél gyülekező tiszalöki zsidók eltávolításában, utána pedig a kapatos ófalusi tömeg lecsillapításában.²⁷ Ha úgy tetszik, ez az emlék Bary személyes/epizodikus emlékezetének részét kellett volna, hogy képezze. Farkas Gábor szerepe is megerősítést nyert, miközben különösen érthetetlen, hogy miért maradt ki a történet a visszaemlékezésből, hiszen az idézett jegyzőkönyv Bary hagyatékában maradt fenn, s mint tudjuk, Bary szinte történési precizitással használta fel visszaemlé-

²⁶ Sándor 2015: CD-melléklet. [1973. október 1.] Az interjúrészletet a CD-mellékletben közreadott hangfelvétel alapján idézem. Az eredeti esszében Sándor Iván részben szerkesztett változatban közölte ezt az emléket Arдай Miklóstól, részben szövegszerűen idézte ugyanezt a történetet Arдай Miklós öccsének a feleségétől, Arдай Gáborné Pásztor Juliánától a „robbanásveszélyes” helyzet bizonyítékaként. Sándor 1983: 77–78, 194.

²⁷ OSZK Kt. Föl. Hung. 1847/1. 118–119. T. Eszláron Május 29-én történt népizgatottság alkalmából felvett jegyzőkönyv. (1882. május 30.)

1. térkép

Tiszaeszlár helyszínrajza a korabeli sajtóban



Tisza-Eszlár helyrajza.

1. Huriné háza (a hol Solymosi Eszter lakott) Új-faluban. — 2. Özvegy Solymosi Jánosné lakása. — 3. Száraz malom, a hol Hrabár molnár látta menni Esztert. — 4. Zsinagóga. — 5. Scharf József lakása. — 6. Báthoriné lakása. — 7. A gáton áthaladó gyalogút. — 8. Lichtmann Mór gazdasági tanyája. — 9. Papp József malma és kertje (Ó-faluban.) — 10. Adamovics r. kath. pap lakása. — 11. A község háza. — 12. Kolhmayer boltja. — 13. Özv. Kállay Gusztávné Korniss grófnő udvara és a r. kath. templom. — 14. Ref. templom. — 15. Láposi ref. lelkész lakása. — 16. Rosenberg lakása (Ó-faluban.) — 17. Cseresné lakása (Új-faluban.) — 18. Groszbergék lakása (Új-faluban.) — 19. Zsidó temető. — 20. Keresztény temető. — 21. Onody Géza udvara. — 22. A ladányi füzes a Tisza partján. — 23. Lengyelné háza és a kovácsműhely (Új-faluban.) — 24. Láncai kertje Ó-falu széle és a védgát között, a hol Kaposi kisbíró látta Esztert.

Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1883. augusztus 7. 507.

kezéséhez saját iratgyűjteményét. Pedig szinte elő van készítve a hely, ahol ennek a történetnek kellene következnie. Csakhogy e helyütt éppen Szabolcsi Miksa túlfűtött tudósítását a „nép között izgatott hangulatról” „koholmánynak” minősíti, s azt állítja, hogy a katonaság beavatkozását kívánta Szabolcsi ezzel elérni. Majd ez a megállapítás következik:

„Szinte csodálatra méltó a nép higgadtsága, józansága, törvénytisztelete e napokban az egész országban. Sehol a legkisebb zavargás fel nem ütötte a fejét. Bízott mindenki a magyar bíróság pártatlanságában, s bízott abban, hogy a bűnösök, ha a bűn

rájok bizonyul, bizonynal elveszik büntetésüket. A zsidóság pedig szóban, írásban, cselekedetekben valósággal kihívta maga ellen a közvélemény hangulatát.”²⁸

Úgy látszik, az 'elfelejtés' mellett a szövegszerkezetből való 'kifelejtés' jelenségével is számolnunk kell az eszlári narratíváknál.

Arra, hogy a nagyapák és apák nemzedékében hogyan örökítődött apáról fiúra a tradíció, már Sándor Iván interjúi érzékletesen utaltak. Arдай Gábor fiát, Arдай Józsefet idézzük:

„[...]ezt a hagyományt igyekszünk is azért olyan formában fenntartani, hogy hát én is a fiamnak egész kicsi korában már elmagyaráztam, hogy na fiam, itt zajlott annak a híres per[nek az] eseménye, amiről, majd amikor te is a kezvedbe veszed a könyvet, akkor már megvolt ez a két Eötvös kötet, hát azért mégis tisztaeszlári vagy, mert azt ugye illik tudni, hogy itt volt a Újfalú, itt volt a Tófalú, itt volt az Ófalú, itt kellett Solymosi Eszternek elmenni, itt volt a zsidótemplom stb. Tehát én is továbbadtam a fiamnak, mint ahogy én is hallottam édesapámtól, de még nagyapámtól; még egészen kicsi, nyolcéves voltam, illetve még annyi se, mikor nagyapám meghalt, de már én legapróbb mozzanatokig ismertem ezt a dolgot, mert hát nyáridőben minden nap bejártunk a régi falú helyére, ahol neki a háza volt, ott érezte magát jól, jó időben mindig reggel elindultunk, besétáltunk és délre jöttünk haza. Hát nemcsak ezeket tudtam, hanem tudtam, hogy hol volt a községháza, hol volt az iskola, hol volt a templom, hol lakott Kohlmayer meg, a fene se tudja, a Kállay-kastély, hol volt a papnak a pincéje, hol volt a bolt. Hát ezeket ma is meg tudom mutatni, ezeket a helyeket, bár most sokkal nehezebb már eligazodni ottan.”²⁹

Jól látható, hogy válhatott Solymosi Eszter útvonala a régebbi generációknál szinte a procedurális emlékezetbe beágyazott helyismeret részévé.³⁰ Nyilván a régi épületek maradványainak hétköznapi bejárásához kapcsolódva. De világosan megmutatkozik a nagy elbeszélések beszüremkedése is a legújabb nemzedékek világképebe. A szemantikus és a procedurális emlékezet összekapcsolódik, egymást erősíti. Az 1968-ban megjelent Eötvös-kötetek információi persze csak utólag rakódhattak az eszlári terep mentális térképére. S közben az is érzékelhetővé válik, hogyan mosódtak el még a helyben lakóknál is a térbeli emlékezet színhelyei előbb Ófalú és Tófalú árvíz utáni kitelepítésével, majd a kolhozosítással.

A szájhagyomány természetesen a néprajzosok figyelmét sem kerülte el. A kevés általunk ismert vizsgálat egyik tanulságos darabjánál nem sikerült kide-

²⁸ Bary 1933: 136. Ugyanebben a szellemben felbukkan(hatna) az ügy a 148. oldalon.

²⁹ Sándor 2015: CD-melléklet. [1973. október 1.] Sándor Iván eredeti esszéjében az interjúttal ebben az esetben is szerkesztett változatban idézte, s a közbeékelte Eötvös-utalást kihagyta a szövegből. Sándor 1983: 8. Arдай József nagyapja, Arдай István, aki tanúskodott a perben, 1934-ben halt meg. Arдай József 1960 és 1969 között tsz-elnök volt.

³⁰ Schacter 1998: 33.

2. térkép

Tiszaeszlár áttelepítése a régebbi Újfalú köré 1889 után



Forrás: MNL OL S 79. 758. cs.

rítenünk a szerző kilétét, iskolai végzettségét, csak valamilyen fokú helyi érintettségét hozza tudomásunkra a szövegben:

„Felnevelő, az összes atyafiságomat adó kicsiny falumban mindig is ismerték ezt a történetet[...] Én elkerültem innen lassan 30 éve, de a történet ugyanaz, nem változott semmit.”³¹

Végső soron azonban nem az idevalósi mivolt vagy a messziről érkezés számít, hanem a szemlélet és a módszer. Például az, hogy hivatkozik ugyan Sándor Iván munkájára, idéz is belőle, de Sándor interjúi úgy „kerültek feldolgozásra”, mintha azok a néprajzi anyagot gyűjtő Borbély saját adatközlőitől származtak volna.³² Ráadásul az eredetiben maga az interjúalany mondta meg, hogy mikor született, Borbély viszont – ki tudja milyen megfontolásból – odabiggyeszt egy téves születési évszámot lábjegyzetben a névhez: „Született 1919-ben, azóta meghalt.”³³

Pásztor Júlia: „Amikor kisjány vótam, lakott a közelünkben egy zsidó család. Vót azoknak olyasmi jányya mint én, és még barátoktunk is annak idején. De ezután az eset után nagyon tiltottak minket egymástól a szüleink. Szóval féltek, meg hitték is, hogy megtörtént, hogy igaz vót[...]”

Ardayné Pásztor Júlia: „Én 1904-ben születtem. Kislány voltam, közel lakott hozzánk egy zsidó család. Volt ott egy olyan kislány, mint én. Hát barátnők voltunk, de nagyon tiltottak tőle a szüleim, és hitték abban az időben, hogy megtörtént, szóval féltek, meg hitték is, hogy az igaz volt.”

Borbély 2005: 140.

Sándor 1983: 202.

Az átvétel annyira kétségtelen, hogy nem érdemes rá sok szót vesztegetni. Az átírás furcsaságai, hiszen most már rendelkezésünkre áll az eredeti hangfelvétel, mégis megérdemelnek egy megjegyzést. Pásztor Júlia az első mondatban valóban „kisjányynak” mondta magát, de a másodikban a zsidó család lányának említésekor egyértelműen „kislányként” beszélt magukról. „Olyasmi jány” egyáltalán nem hangzott el. A transzkripció tehát – bár következetesen népiesnek akart látszani – önkényes. A művi archaizálás vagy folklorizálás, tehát épp a helyben otthonosnak látszani akarás túlzásaival leplezi le önmagát. Egy 1904-ben született interjúalany-nál pedig végképp értelmetlen az „ezután az eset után” időjelölés interpolációja.

Az is különös, hogy egyes Sándor Iván interjúiban elhangzott mondatok más szereplő szájából bukkannak elő. Arday Miklós még el is mondta a magnófelvéte-

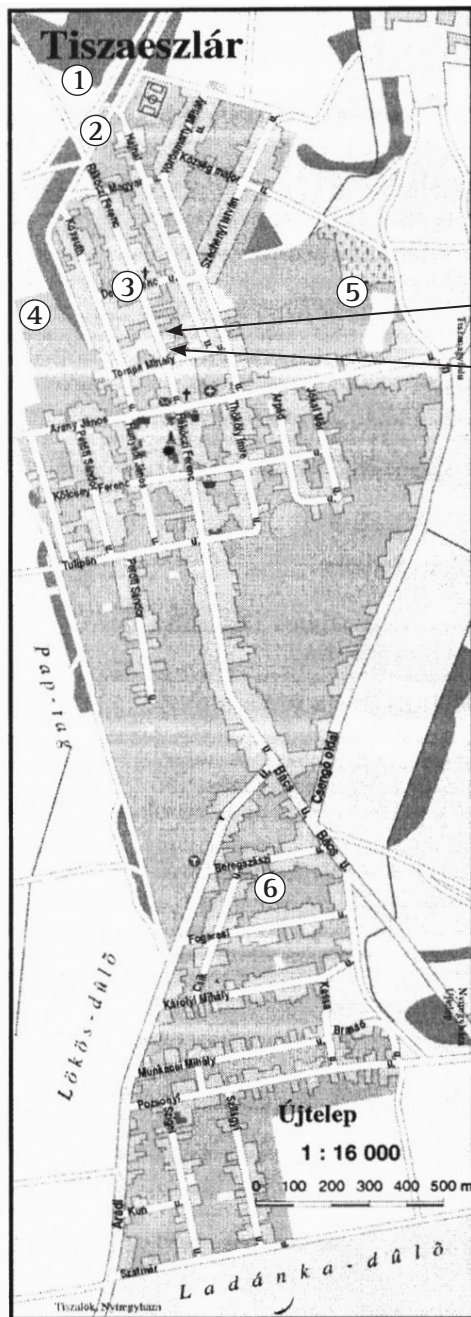
³¹ Borbély 2005: 139.

³² Borbély 2005: 140. Az ezen az oldalon saját gyűjtésként közölt interjúrészletek egyrészt nem Arday Miklóstól (1883–1976), hanem Arday Józseftől, illetve Arday Gáborné Pásztor Júliától származnak. Vö. Sándor 1983: 8, 202. Egyébként a hibásan azonosított Arday Miklós adatközlő lábjegyzetben közölt születési adata („született 1902-ben”) szintén téves.

³³ Borbély 2005: 140*.

3. térkép

Tiszaeszlár települése 2005-ben



özv. Solymosi Jánosné hajdani lakóházának valódi helye

Huri Andrásné hajdani lakóházának valódi helye

1. Az árvíz előtti Ófalu eredeti elhelyezkedése
2. Az 1994-ben felállított és sajnálatos módon lerombolt emlékoszlop egykori helye
3. Itt állt egykor a zsinagóga és rituális fürdő
4. Itt állt Solymosi Eszterék lakóháza
5. Solymosi Eszter üresen álló sírhelye
6. Hury Andrásné háza.
Itt volt cseléd Solymosi Eszter

Forrás: Borbély 2005: 146.

len a Solymosi Eszter eltűnéséről szóló nóta szövegét, majd hozzátette, mintegy magyarázatként: „tréfás gyerek voltam, hát megtanultam”.³⁴ Borbély Tündénél is felidézódik ez az írott változatban is megjelent mondat, csak éppen Dobin András szájába adva.³⁵

A megőrizni kívánt hagyomány „megszakadásának” ékes bizonysga az is, ahogy a szerző saját adatközlőivel és a helyekkel járt. „Juhász Miklós bácsi ma Solymosi Eszter egykori lakóházától száz méterre lakik. Meg is mutatta, hogy hol lakott a cselédlány, de hiába magyarázta készségesen, semmi nyoma a régi háznak.”³⁶ A szerző ráadásul egy mai térképen be is jelölte, merre vélelmezi Solymosi Eszterék és Huri Andrásék házának a helyét, ahonnan Eszter utolsó útjára indult.³⁷ Aki csak kicsit tanulmányozta a fentiekben Eszlár hajdani térképét, egy pillantás alatt megállapíthatja a tökéletes dezorientáltságot. Nemcsak Solymosiék háza került téves helyre, de ennél is nagyobb melléfogás Huri Andrásék házának lokalizálása. A falunak a hatos számmal jelölt újtelepi része ugyanis csak valamikor a világháború után keletkezett. A helyes tájékoztatás érdekében külön szövegdobozokkal jelöltük a régi Újfalú térképe (és helyszínbejárásunk) alapján könnyen azonosítható két valóságos helyszínt (3. térkép)

Elképzelhető persze valamifajta Margaret Mead-szerű magyarázat, vagyis hogy az eszláriak „megvezették” a folklorizáció nyomába kellő óvatosság nélkül szegődő hagyománygyűjtőt.³⁸ Lehetséges, hogy a sokszoros térbeli átrendeződés miatt kiveszében van az a hagyomány, amely a korábbi generációkat még a földrajzi keretek ismeretére megtanította, s ebben a tudásban megtartotta. Az azonban kétségtelen ténynek tűnik, hogy az eszlári lokalitás gyerekkori ismeretével büszkélkedő szerző már csak a többszörös térbeli átrendeződés utáni „szakítás” térképét ismeri, s történeti látásmód híján azon félrevezető lesz a szemantikus emlékeztetés. Kognitíve sincs ugyanis mit elfelejtenie.³⁹

³⁴ Sándor 1983: 195.

³⁵ Borbély 2005: 140. A szöveghez tartozó lábjegyzet Dobin András 1924-es tanyasi születésűnek állítja, aki csak 1933-ban költözött be Eszlárra.

³⁶ Borbély 2005: 140. Jegyzetben 1921-es, eszlári születésűnek állítja.

³⁷ Borbély 2005: 146.

³⁸ Huszár 2003: 277–279.

³⁹ A helyekre alkalmazva a kognitív memória fogalmát: „a failure of cognitive memory could mean, for example the inability to recall the gestalt of a city, the memory of an overall shape which is indispensable if we are to be able to orient ourselves in that city”. A személyes emlékezetek ezzel szemben „entail a class of personal memory claims which refer to those acts of remembering that take as their object of one’s own life history”. A habituális emlékek az előzőektől eltérően „consist in our having the capacity to reproduce proficiently a certain set of performative acts”. Ismét csak a helyekre alkalmazva: „in addition to the cognitive forgetting of a spatial layout, the landmarks, the entrances and exits, the pathways of a human settlement, may be a set of personal memories and of habit memories”. Connerton 2009: 139–142. A kétféle kategóriarendszer egymásra vonatkoztatására lásd Keszei 2015: 105. „[...] a »kognitív« emlékezet tulajdonképpen a szemantikus emlékek területéhez tartozik, és a birtokolt, de élményszerűen nem felidézhető forrású tudást jelenti. A »személyes« leginkább az epizodikus emlékeknek felel meg, amely a múltbéli esemény körülményeivel együtt képes reprodukálni

* * *

Úgy tűnik tehát, hogy miközben az eszlári ügy nagy elbeszéléseit jó két évtizedre tabusította a magyar (kultúr)politika, aközben a lokális szájhagyomány hajszálerein, elsősorban a családi kommunikáció körében tovább terjedt a „nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja” jegyében a még élő epizodikus emlékekkel ugyan nem bíró második nemzedék szemantikus emlékezeti tudása. Ezt az ismeretanyagot az árvíz utáni áttelepítést követően is képes volt rögzíteni a helyben élő idősebb generáció procedurális emlékezete. Ennek nyomait sikerült hitelesen megörökítenie Sándor Iván interjúinak. Ezt a helyi hagyományt a hatvanas évek végétől Eötvös Károly és Krúdy Gyula nagy narratíváinak az értelmiségi diskurzusba történt beengedése sem volt képes felülírni. Részben csak nagyon korlátozott körben jutottak el Eszlárra, részben alulmaradtak a családi kommunikáció egyre gyérebb tartalommal rögzült narratíváival szemben.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
S 79. Kataszteri iratok, 758–759. cs. 947.
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)
Fol. Hung. 1847/ I–II. Bary József tiszaeszlári vizsgálattal kapcsolatos iratai.
Magyar Állam, 1882.
Tisza-Eszlár (Napi Értesítő), 1883.
Vasárnapi Ujság, 1883.
Gunya 1962: *Gunya Miklós visszaemlékezései* [a család birtokában].

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* (Ford. Hidas Zoltán.) Atlantisz, Budapest.
Bary József 1933: *A tiszaeszlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai.* Egyetemi Nyomda, Budapest.
Bergson, Henri 1911: *Matter and Memory.* (Transl. Paul, N. M. – Palmer, W. S.) Allen & Unwin–Macmillan, London–New York.
Bergson, Henri 1939: *Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit.* Presse universitaires de France, Paris.

a történeteket, mégpedig személyes perspektívából. A »habituális« a procedurálishoz áll a legközelebb: a testbe írt emlékezet akár gondolkodás nélkül képes irányítani a mozdulatokat.”

- Borbély Tünde 2005: Történelmi esemény – közösségi emlékezet: a tiszaezlári Solymosi Eszter népmondahőssé válása. *Néprajzi látóhatár* (XIV.) 3–4. 128–149.
- Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge University Press, Cambridge–New York et al.
- Ötvös Károly 1968: *A nagy per mely ezer éve folyik, s még nincs vége*. I–II. kötet. Szépirodalmi, Budapest.
- Huszár Ágnes 2003: Margaret Mead megvezetése. *BUKSZ* (15.) 3. 277–279.
- Keszei András 2015: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidezésében*. L'Harmattan, Budapest.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Kövér György 2014: Jegyzők és gazdászok – Gunya Sándor eszlári jegyző családi portréjához. In: Gyulai Éva (szerk.): *Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok. In memoriam Vári András (1953–2011)*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 140–148.
- Krúdy Gyula 2003: *A tiszaezlári Solymosi Eszter*. 3. átdolg. kiad. (S. a. r. Fábri Anna.) Magvető, Budapest.
- Margócsy István 2013 [2003]: A tiszaezlári per a magyar irodalomban. In: Uő: „...A férfikor nyarában...” *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Kalligram, Pozsony, 331–342.
- Sándor Iván 1983: *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaezlári per körülményeiről*. 2. bőv. kiad. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Sándor Iván 2015: *A tiszaezlári per és 2015*. L'Harmattan, Budapest [CD-melléklettel].
- Schacter, Daniel L. 1998: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. (Ford. Dankó Zoltán.) Háttér, Budapest.
- Scharf Móric 1927: Megszólal a nagy tanú. Scharf Móric emlékiratai. *Egyenlőség* 1927. szeptember 3. – december 3.
- Szabolcsi Miksa 1922: *Tiszaezlár. Emlékek sötét időkből*. (A Zsidó Irodalom Kincsesháza.) Neues Politisches Volksblatt Hírlap és könyvnyomdája, Budapest.
- Tulving, Endel 1984: Précis of Elements of episodic memory. *Behavioral and Brain Sciences* (7.) 2. 223–268.
- Tulving, Endel 1993: What Is Episodic Memory? *Current Directions in Psychological Science* (2.) 3. 67–70.
- Tulving, Endel 2002: Episodic Memory: From Mind to Brain. *Annual Review of Psychology* (53.) 1–25.
- Verhovay Gyula 1890: *Az ország urai*. Buschmann F. Könyvnyomdája, Budapest.